

ГУМАНІТАРНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 821.161.2-84:728.61.03.12

УКРАЇНСЬКА ХАТА В ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ

ЛАГДАН С. П.¹, ст. викл.,ДРАГУН С. Ю.², студ.,МУДРИК А. Ю.³ студ.¹ Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна, вул. Лазаряна, 2, 49010, Дніпро, Україна, тел. +38(056) 373 15 79, e-mail: svit.la@ukr.net, ORCID ORG: 0000-0003-0148-5911² Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна, вул. Лазаряна, 2, 49010, Дніпро, Україна³ Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна, вул. Лазаряна, 2, 49010, Дніпро, Україна

Анотація. Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві, яке переживає національний ренесанс, значно поглибився інтерес до знаків матеріальної й духовної культури як форми ідентифікації й самобутності. Невіддільними від життя людини, як мова, пісня, були й залишаються прислів'я та приказки. Як вияв гострого розуму народу, естетичних уподобань, високої моральності, гумору, влучності, дотепності, а також сили, мудрості й поетичної краси мови, вони супроводжують людство від сивої давнини і збагачують нові покоління. Цінними знаками української культури прислів'я та приказки є ще й тому, що загалом мають повчальний характер, адже дають пораду, застерігають, попереджують, схвалюють, засуджують. Грунтуючись на багатому життєвому досвіді, прислів'я та приказки відображають усі сфери життя українського народу, особливо яскраво побут, звичаї, спосіб життя, ментальність. Найважливіший елемент побуту, без якого не можна уявити життя людини і колись, і сьогодні, це хата – уособлення рідної домівки, родини, незалежності, благополуччя, гостинності. Споконвіку хаті надавали великого значення, до неї ставилися з особливою повагою, упорядковували, прикрашали й свято оберігали. Це знайшло втілення в численних прислів'ях та приказках. Ці зразки народної мудрості торкаються вічних тем, тому не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Їх дослідження дає змогу глибше осягнути духовність, особливості світобачення українського народу.

Мета дослідження – з'ясувати семантику компонента «хата» у складі прислів'їв та приказок, виявити його продуктивність у формуванні українського фольклору. **Висновок.** Прислів'я та приказки із компонентом «хата» відображають найрізноманітніші сфери буття українця: організацію побуту, родинні взаємини, морально-етичний кодекс, ментальність, особливості суспільних взаємин. Хата невіддільна від її мешканців, набуває рис характеру господарів, її зовнішній вигляд характеризує ставлення господарів до неї, хата репрезентує ті відносини, які склалися між членами родини. З'ясування цих семантичних відтінків лексеми «хата» в прислів'ях та приказках дає уявлення про мікросвіт українця та макросвіт українського народу загалом.

Ключові слова: прислів'я та приказки, компонент «хата», семантика, семантичні відтінки, символіка хати

УКРАИНСКАЯ ХАТА В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

ЛАГДАН С. П.¹, ст. препод.,ДРАГУН С. Ю.², студ.,МУДРИК А. Ю.³ студ.¹ Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта им. акад. В. Лазаряна, ул. Лазаряна, 2, 49010, Днепр, Украина, тел. +38(056) 373 15 79, e-mail: svit.la@ukr.net, ORCID ORG: 0000-0003-0148-5911² Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта им. акад. В. Лазаряна, ул. Лазаряна, 2, 49010, Днепр, Украина³ Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта им. акад. В. Лазаряна, ул. Лазаряна, 2, 49010, Днепр, Украина

Аннотация. Постановка проблемы. В современном украинском обществе, которое переживает национальный ренессанс, значительно усилился интерес к знакам материальной и духовной культуры как форме идентификации и самобытности. Неотделимыми от жизни человека, как язык, песня, были и остаются пословицы и поговорки. Как выявление острого разума народа, эстетического вкуса, высокой моральности, юмора, меткости, остроумия, а также силы, мудрости и поэтической красоты языка, они сопровождают человечество с давних пор и обогащают новые поколения. Ценными образцами украинской культуры пословицы и поговорки являются еще и потому, что в целом имеют поучительный характер, ведь дают совет, предостерегают, предупреждают, одобряют, осуждают. Основываясь на богатом жизненном опыте, пословицы и поговорки отображают все отрасли жизни украинского народа, особенно ярко быт, обычаи, образ жизни, ментальность. Самым важным элементом быта, без которого невозможно представить жизнь человека и когда-то, и сегодня, является хата – олицетворение родного дома, семьи, независимости, благополучия,

гостеприимства. Испокон веков хате придавали большое значения, к ней относились с особенным уважением, благоустраивали, украшали и свято оберегали. Это нашло воплощение в многочисленных пословицах и поговорках. Эти образцы народной мудрости касаются вечных тем, поэтому не теряют своей актуальности и сегодня. Их исследование дает возможность глубже постичь духовность, особенности мировоззрения украинского народа. **Цель исследования** – выявить семантику компонента «хата» в составе пословиц и поговорок, определить его продуктивность в формировании украинского фольклора. **Вывод.** Пословицы и поговорки с компонентом «хата» отражают самые разнообразные сферы быта украинца: организацию быта, родственные отношения, морально-этический кодекс, ментальность, особенности общественных отношений. Хата является неотделимой от ее обитателей, приобретает черты характера хозяев, ее внешний вид характеризует отношение хозяев к ней, хата отражает отношения, которые сложились между членами семьи. Определение этих семантических оттенков лексемы «хата» в пословицах и поговорках дает представление о микромире украинца и макромире украинского народа в целом.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, компонент «хата», семантика, семантические оттенки, символика хаты

UKRAINIAN HUT IN PROVERBS AND SAYINGS

LAHDAN S. P.¹, *senior lecture*,

DRAGUN S. YU.², *student*,

MUDRIK A. YU.³ *student*.

¹Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Acad. V. Lazaryan, str. Lazaryan, 2, 49010, Dnipro, Ukraine, tel. +38 (056) 373 15 79, e-mail: svit.la@ukr.net, ORCID ORG: 0000-0003-0148-5911

²Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Acad. V. Lazaryan, str. Lazaryan, 2, 49010, Dnipro, Ukraine

³Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Acad. V. Lazaryan, str. Lazaryan, 2, 49010, Dnipro, Ukraine

Summary. Raising of problem. In modern Ukrainian society, which is undergoing a national renaissance, greatly deepened interest in the symbols of material and spiritual culture as a form of identification and identity. Inseparable from life as language, song, were and are proverbs and sayings. As an expression of acute intelligence people, aesthetic preferences, high morality, humor, accuracy, wit and strength, wisdom and beauty of poetic language, they accompany mankind from antiquity and enrich the new generation. Valuable signs of Ukrainian culture proverbs are also the fact that generally have exemplary character, as giving advice, caution, warn, approve, condemn. Based on rich experience, proverbs reflect all sectors of the Ukrainian people, especially bright life, habits, lifestyle and mentality. The most important element of life without which you cannot imagine life before and today is the house - the personification of his native home, family, independence, well-being and hospitality. In the beginning attached great importance to the house, she was treated with great respect, ordered decorated holiday and protected. It found expression in many proverbs and sayings. These samples of folk wisdom affecting the eternal themes so do not lose their relevance today. Their research makes it possible to understand the deeper spirituality, especially the outlook of the Ukrainian people.

Purpose. To find out the semantics of the component "khata" in the proverbs and sayings identify productivity in shaping Ukrainian folklore. **Conclusion.** Proverbs and sayings of the component "hut" reflect various spheres of life Ukrainian: the organization of life, family relationships, moral and ethical code, mentality, especially social relations. Home is inseparable from its inhabitants, becoming masters of character, its appearance characterizes the attitude of the hosts it, the house represents those relationships that have developed between family members. Elucidation of these semantic nuances token "khata" in proverbs and sayings gives an idea of microcosm of Ukrainian and macrocosm of Ukrainian people in general.

Keywords: proverbs, component «khata», semantics, semantic nuances, symbolism house

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві, яке переживає національний ренесанс, значно поглибився інтерес до своїх коренів, історії, до знаків матеріальної (предметної) й духовної культури як форми ідентифікації й самобутності. Невіддільними від життя людини, як мова, пісня, були й залишаються прислів'я та приказки. Як безсмертна, жива душа народу, вияв його гострого розуму, естетичних уподобань, високої моральності, гумору, влучності, дотепності, а також сили, мудрості й поетичної краси мови, вони супроводжують людство упродовж усієї

багатовікової історії. Це справжнє багатство, немеркнуча святиня, якою народ володіє від сивої давнини і якою збагачує нові покоління. Цінними знаками української культури прислів'я та приказки є ще й тому, що загалом мають повчальний характер, адже рідко лише змальовують, акцентують якесь явище, зачасту вони дають пораду, застерігають, попереджують, схвалюють, засуджують.

Грунтуючись на багатому життєвому досвіді, здоровому глузді, прислів'я та приказки відображають усі сфери життя українського народу, особливо яскраво

побут, звичаї, спосіб життя, ментальність. Найважливіший елемент побуту, без якого не можна уявити життя людини і колись, і сьогодні, це хата – уособлення рідної домівки, родини, незалежності, благополуччя, гостинності. Споконвіку хаті надавали великого значення, до неї ставилися з особливою повагою, упорядковували, прикрашали й свято оберігали. Це знайшло втілення в численних прислів'ях та приказках. Ці зразки народної мудрості торкаються вічних тем, тому не втрачають своєї актуальності й сьогодні, як і їх дослідження, що дає змогу глибше осягнути духовність, особливості світобачення українського народу.

Аналіз публікацій. До вивчення тематики народних прислів'їв та приказок зверталось багато мовознавців, зокрема, М. Пазяк, Н. Шумада, М. Дмитренко. Аналізуючи досягнення культури в приказках та прислів'ях XIX ст. на матеріалі збірника М. Номиса 1864 р., Л. Голишкіна зацентровує на тому, що в них відбита геніальність українського народу, його глибока життєва мудрість: «Український народ вболівав за культуру своєї мови, добирав відповідні слова, що талановито розкривали народний характер, звичаї і обряди, явища природи, піклувався, щоб його мова була дотепною і живою» [1, с. 52].

Виховний потенціал українського фольклору досліджувала О. Смолінська, даючи таку оцінку прислів'ям та приказкам: «Народні прислів'я як згустки людських поглядів на сутність особистості та її розвиток є вагомим виховуючим фактором... Значення приказок для розвитку особистості полягає не лише в тому, що вони дають певні знання, а й у тому, що вони розвивають мислення, пізнавальні здібності людини, допомагають правильно оцінювати явища навколишнього світу» [7, с. 15].

Серед мовознавчих праць про прислів'я та приказки зустрічаються також розвідки означених одиниць з окремими компонентами – це душа, смерть, піч, людина, частини її тіла, народні страви тощо. Аналізу прислів'їв і приказок із компонентом *хата* присвятили свої

дослідження Ю. Лебеденко, Т. Панекіна, Н. Коваленко. Так, Т. Панекіна, описуючи народні вирази з назвами житла, робить висновок про їх авторство: «Український народ зріс на землі, основну масу в часи появи прислів'їв та приказок склали селяни. Саме їх можна вважати автором перлин мудрості» [6, с. 112]. У своїй праці вона вказує, які назви житлових та господарських споруд вживаються в прислів'ях та приказках, з якими епітетами та яку семантичну роль вони виконують, а серед досліджених одиниць наводить приклади і народних висловів із компонентом *хата*.

Дослідник Н. Коваленко подає семантичний аналіз діалектних прислів'їв і приказок із компонентом *хата*, зокрема, тих, які відображають негативні риси людини: «На думку мовців, шлях досягнення доброчинності, щастя – знати і долати індивідуальні вади, тому висміювання безгосподарності, лінощів і неохайності – завжди актуальна тема приказок і прислів'їв» [3, с. 116].

Розвідку структурних, семантичних та етнокультурних особливостей фразеологічних одиниць із компонентом *хата*, до складу яких входять прислів'я та приказки, провела Ю. Лебеденко. За семантикою вона поділила всі зазначені фраземи на два блоки: 1) ті, що характеризують людину; 2) ті, що характеризують хату як приміщення. Проте між цими двома блоками існує тісний взаємозв'язок, «бо всі фразеологізми з компонентом *хата* мають антропоцентричну спрямованість, тим чи іншим боком дотичні до блоку „характеристика людини”. Отже, чітку межу між двома блоками провести неможливо. Аналіз блоку фразеологізмів із компонентом *хата*, які описують хату як будівлю, житло, дає можливість стверджувати, що такі ФО переважно характеризують хату з позитивного боку, бо хата для українця, як відомо, не тільки місце проживання, житло, це – осередок людського існування, сімейних традицій, родинне коло зі своїми

правилами, законами, секретами» [4, с. 10-11].

Мета статті. Попри досить ґрунтовний аналіз зазначених одиниць, до кінця не вивченими залишаються семантичні особливості компонента *хата* у складі прислів'їв та приказок, що й зумовило актуальність нашої розвідки. Мета статті – здійснити комплексний аналіз компонента *хата* у складі прислів'їв та приказок із погляду його символічного значення (семантики), з'ясувати його продуктивність у формуванні фраземного фонду української мови.

Для досягнення поставлених цілей з лексикографічних джерел [2; 5; 8; 9] були дібрані прислів'я та приказки із компонентом *хата*. Вибірка склала понад 200 одиниць.

Виклад матеріалу. Українська хата – оригінальний витвір народу, самобутній зразок архітектури. У народному мовленні вона постає як багатогранне явище з різноманітною символікою.

Передусім лексема *хата* у складі прислів'їв та приказок позначає житло, дім, оселю. Передаючи функційні особливості житла, вона набуває таких семантичних відтінків:

1) прихисток, місце, де можна сховатися від дощу, вітру, палючого сонця тощо: *І собака зимою про хату думає* [8, с. 22]; *І собака каже: «Щоб літа діждати, то буду хату будувати»* [9, с. 122]; *Зимою і собака хату ставить* [9, с. 122]; *Літом і старець каже: «На ката хата, нам і надворі тепло»* [9, с. 70]; *Не лякай злодія тюрмою: то його хата* [9, с. 302];

2) міцність, надійність будівлі, здатність протистояти негоді: *Купуй сукню шиту, а хату криту* [9, с. 351]; *Не бійся рано вставати, молодо оженитися, купити хату укриту, а сукню ушиту* [9, с. 169];

3) ненадійність будівлі, що викликано бідністю чи лінощами господарів: *Хата на піску довго не устоїть* [5, с. 27]; *Не будуй хати на піску* [9, с. 259]; *Не будуй хати з піску* [8, с. 40]; *На льоду дурний хату ставить* [9, с. 253]; *Без стовпів хата не стоїть* [8, с. 40]; *Там ледарі живуть, де*

хата небом пошита [9, с. 114]; *Курної хати хробак не їсть* [9, с. 65]; *У нього і хата не вкрита, і спина не бита – треба б хоч шию намилити* [9, с. 337]; *Живеш, як у решеті: відки вітер подме, то повна хата холоду* [8, с. 40].

Хата як символ стражденності, гіркої недолі постає в тих прислів'ях і приказках, які вказують на її відсутність у людини: *Моя хата небом крита, землю підбита, вітром загороджена* [5, с. 27]; *«Кіндрате, де твоя хата?» – «Літом на полях, а зимою під скиртою»* [9, с. 121]; *На чорта ворота, як нема ні хати, ні плота* [5, с. 29]; *Нащо тобі й жінку брати, як нема своєї хати* [5, с. 66]; *Була б в сірка своя хата* [9, с. 121].

Віддавна для українця важливим елементом життя є власна хата, в якій він почуватися вільно, повноправним господарем, має змогу чинити на свій розсуд, жити за своїми правилами. За семантикою компонент *своя хата* в українських прислів'ях та приказках набуває таких відтінків:

1) повновладність: *В своїй хаті кожний пан* [8, с. 41]; *В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля* [8, с. 41]; *Ваша хата – ваша й правда* [8, с. 40]; *Чия хата, того й правда* [5, с. 26]; *Своя хата – своя правда* [5, с. 27];

2) батьківщина, родинне місце, до якого завжди можна повернутися: *Своя хата – не ворог: коли прийдеши, прийме* [8, с. 41]; *Своя хатка, як рідная матка* [9, с. 122]; *Своя хата – своя стріха, свій батько – своя втіха* [9, с. 187]; *Добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка* [9, с. 187]; *Дорогая тая хатка, де родила мене матка* [5, с. 27];

3) найкраще місце, де людина почуватися повністю захищеною: *В своїй хаті й угли помагають* [8, с. 41]; *В своїй хаті легше помирати* [9, с. 122]; *«Тату, лізе чорт у хату!» – «Дарма, аби не пан»* [2, с. 492];

4) своє, яке б воно не було, людині завжди миліше, ніж чуже: *Ліпша своя хата, як чужа палата* [9, с. 122]; *Своя хата краща від чужих палаців* [8, с. 41]; *Своя хатка лучче від чужих палат кам'яних* [9, с. 122]; *І собаці своєї хати хочеться* [9,

с. 121]; *Хоч і в брата, та не своя хата* [9, с. 121]; *Будуй хату з лободи, а в комірне не йди* [8, с. 40]; *Постав хату з лободи, а в чужую не веди* [5, с. 27]; *У свого батька хлів зачиняв, а в нашого не хоче й хати* [9, с. 87];

5) відмінність від інших: *Друга хатка – інша гадка* [8, с. 40]; *Що друга хатка, то інша гадка* [9, с. 122]; *Нова хатка – нова гадка* [9, с. 122];

6) результат наполегливої праці: *Без роботи ані хліба, ані хати* [8, с. 164].

Одвічна мрія про свою хату породила багато прислів'їв та приказок із символікою чужої хати, в якій людина сама собі не належить, змушена підкорятися чужій волі. Образ *чужої хати* постає в таких символічних значеннях:

1) найгірше в житті, недоля: *Бодай ніхто добрий не сидів у чужій хаті* [9, с. 121]; *Не дай, Боже, в чужій хаті жити, в чужій печі палити* [9, с. 121]; *Хата чужая – як свекруха лихая* [8, с. 41]; *Чужа хата – як свекруха* [8, с. 42]; *Чужа хата – велика досада* [8, с. 42]; *Чужа хата – гірше ката* [2, с. 502];

2) ненадійність, відсутність підтримки, опори: *Не надійся на чужу хату, бо під тином доведеться умирати* [5, с. 27]; *В чужій хаті і тріска б'ється* [9, с. 121]; *В чужій хаті і тріска б'є* [2, с. 503]; *Чужа хата не гріє* [5, с. 27];

3) безвихідність становища: *Мусиш привикати, бо не маєш своєї хати* [9, с. 70];

4) марна праця, вимушеність працювати на всіх домочадців, а не лише на свою сім'ю (здавна в українських селах в одній хаті проживали кілька родин, що яскраво змальовано в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»): *В чужій хаті худоби не збереш* [8, с. 41]; *Чужу хату топить – свої очі сліпить* [8, с. 42].

За зовнішнім виглядом хати складається враження про її господарів, їх працьовитість чи безгосподарність, лінощі, достаток чи бідність. Будучи символом господарювання, компонент *хата* в прислів'ях та приказках конкретизується такою семантикою:

1) необхідність господаря (господині), які доглядатимуть хату: *Без господаря двір плаче, а без господині – хата* [5, с. 25]; *За*

господинею всі кутки в хаті плачуть [9, с. 86]; *Без хазяйки хата плаче* [8, с. 43]; *Без хазяйки хата не метена* [5, с. 26]; *Без хазяїна і хата сиротина* [8, с. 42]; *Без господині хата пустокою смердить* [8, с. 43]; *Без господині хата – що день без сонця* [5, с. 26]; *Хату руки держать* [9, с. 122]; *Дурний тік без хазяїна, а хата без хазяйки* [9, с. 82];

2) роль господині у дотриманні порядку в хаті, її прикрашанні: *В хаті, як у віночку; хліб випечений, як сонце* [5, с. 26]; *В хаті в неї, як у віночку, і сама сидить, як квіточка* [8, с. 40]; *Яка хатка, така й паніматка* [5, с. 27]; *Хата господинею красна* [5, с. 27]; *У хорошої хазяйки хата – то повна чаша* [8, с. 43]; *Жінка за три угли хату держить, а чоловік – за один* [2, с. 455]; *Макогін – хазяїн у хаті* [8, с. 45];

3) безгосподарність, лінощі: *Поганий господар і в своїй хаті змокне* [8, с. 42]; *Кепський то господар, як в своїй хаті змокне* [9, с. 85]; *Лінивий і в своїй хаті змокне* [2, с. 481]; *Само нічого до хати не прийде, крім біди* [5, с. 27]; *Під дощ хати не криють, а коли ясно – і сама не тече* [2, с. 481]; *В дощ хату не покривають, а в погоду й сама не капає* [8, с. 40]; *Коли праця вийде дверима, то біда вікном лізе в хату* [9, с. 104]; *Пустий господар по Кіндраті – не має ще кожуха в хаті* [9, с. 76]; *Хата хлібом не нагодує* [9, с. 121]; *В хаті наче гуси ночували* [9, с. 121].

За дбайливого господарювання хата асоціюється із достатком, матеріальним благополуччям, добробутом, багатством: *В хаті як у дзеркалі* [9, с. 122]; *В хаті як у загаті* [8, с. 40]; *Як будеш чесно працювати, то прийде сама доля до хати* [8, с. 43]. Багата хата є об'єктом заздощів, посягань: *Бігав не за Настею, а за її хатою* [9, с. 164].

У народі знаком добробуту часто виступає хата, в якій є їжа, продукти харчування, що відображено і в прислів'ях та приказках: *Горох, капуста – хата не пуста* [9, с. 83]; *Коли є горох і капуста, то хата не пуста* [8, с. 34]; *Добре лежать на печі, як єсть у хаті калачі* [2, с. 501]; *Добре тому на печі, як є в хаті калачі* [9, с. 114]; *Славна хата не вуглами, а пирогами* [5,

с. 54]. Окрім цього, знаком добробуту й затишку є наявність у хаті домашніх тварин, господарства: *Без півня хата глуха* [5, с. 33]; *Без вола хата гола* [8, с. 49]; *Пес держиться чоловіка, а кіт хати* [9, с. 92]. Добробут у хаті впливає й на відносини в родині, – стверджує народне прислів'я: *Як на току молотиться, то у хаті не колотиться* [9, с. 82].

Часто в прислів'ях та приказках постає хата як символ нестатку, бідності. Такі вислови давні за походженням, свідчать про стражденну долю українського селянина: *Оце хата: дві сохи та соломи трохи, то й діти почаділи* [9, с. 121]; *Угли обрубуй, а хату отоплюй* [9, с. 122]; *Хату обдирає, а стіни лагодить* [9, с. 121]; *Не в тім річ, що у хаті піч, а в тім діло, щоб у печі кипіло* [2, с. 495]; *Дожились до того, що хоч серед хати орати* [2, с. 498]; *Не хвалися нічю в нетопленій хаті* [8, с. 44]; *Так холодно в хаті, що пса на ланцюгу не вдержати* [8, с. 13]; *Холодно в хаті, що й собаку не вдержиш* [5, с. 27]; *Холодно в хаті, хоч вовків ганяй* [5, с. 15]; *Теплими словами хати не нагрієш* [9, с. 111]; *Як хліба ні куска, то у хаті тоска* [9, с. 20]; *Як село, то й голо: в одній хаті мак, а в другій так* [9, с. 20]; *Нестатки гонять з хатки* [2, с. 501]. Бідна хата є наслідком пияцтва господаря: *Допився до того, що в хаті вітер віє* [9, с. 320]. Така хата часто асоціюється з пустою: *Пахне пустою в хаті* [8, с. 41]; *Пустка така, що вітер по хаті гонить* [8, с. 41]; *Пусто в хаті, хоч ціпом молоти* [8, с. 41]; *Пусто в хаті, хоч вовком вий* [8, с. 41]; *Порожньої хати і муха не держиться* [8, с. 41]; *В порожній хаті сумно й спати* [9, с. 121]. Найбільшу нужденність передає прислів'я, в якому хата виступає у значенні труни: *Заробив у пана плату: з чотирьох дощок хату* [2, с. 494]. Та навіть попри бідність селяни не перестають жартувати, гумор допомагає їм, підтримує: *Така хата тепла, що спотієш дрочажи* [8, с. 41]; *Хата багата, та нічого й собаці дати* [9, с. 121]; *Хата велика, є де сісти, та нічого їсти* [8, с. 41]; *У нас вітер хату мете, сонечко хліб пече, вода сама летиться, все гаразд ведеться* [9, с. 121].

Сільськогосподарські процеси часто трудомісткі, потребують залучення багатьох людей, і підтримкою в цих випадках є сусіди. Із семантикою «бажання доброго сусідства» побутують такі прислів'я: *Не купи хату, а купи сусіда* [8, с. 78]; *Не купи собі дім, а купи сусіда: хату купиш, а сусіда не продаси* [5, с. 130].

Досить цікаві прислів'я та приказки, в яких компонент *хата* символізує гостинність, що є однією з основних рис ментальності українців. Гостинна хата в народних виразах передає бажання господаря догодити гостю, приділити йому якомога більше уваги, якнайкраще його прийняти: *Чим хата багата, тим і гостям рада* [5, с. 132]; *Тим приймає, що хата має* [9, с. 146]; *Діти в кут, коли гості в хату йдуть* [5, с. 131]; *Люди добрі, тепла хата, є що їсти, є де спати, хоч зимуй* [9, с. 122]. Особливо дошкульно висміяні в прислів'ях і приказках негостинність господарів, нав'язливість, надокучливість гостей, їх неочікуваний візит тощо. Хата в цих виразах постає вкрай непривітною: *Смутна тота хата, котру гості оминають* [9, с. 146]; *Вітають, як дорогого, а женуть з хати, як пса* [9, с. 144]; *Безсоромного гостя пивом з хати не витуриш* [8, с. 79]; *Лихий гість і господаря з хати вижене* [8, с. 80]; *Ті ж гості, та в ту ж хату* [8, с. 81].

Традиційний композиційний прийом прислів'їв - їх побудова на контрастах. У вигляді дотепних, жартівливо-іронічних, подекуди діалогічних виразів побутують зокрема ті, в яких компонент *хата* відображає замкнутість, негостинність її мешканців: *Просили, запрошували, з хати шапку викидали, ледве живим лишився* [5, с. 133]; – *Так просили, так не пускали! – А куди просили? – З хати. – А куди не пускали? – В хату* [2, с. 463]. Висміює народне прислів'я й дуже прошеного гостя: *Хоч піду до їх, та не піду в двір; хоч піду в двір, та не піду в хату; хоч піду в хату, та не сяду за стіл; хоч сяду за стіл, та не буду їсти* [2, с. 477].

Численну групу становлять прислів'я та приказки з компонентом *хата* як символом родинного кола, в якому панує лад чи

відбуваються постійні негаразди. Хата як уособлення сімейного затишку в цих виразах набуває таких відтінків:

1) наявність батьків як символу щасливої повноцінної сім'ї: *Мати з хати – горе в хату* [9, с. 188]; *Як помре мати, розбігаються діти з хати, батько їх не вдержить* [9, с. 189]; *Таткова хата усім багата* [9, с. 187]; *Сім'я без батька – як хата без даху* [5, с. 68];

2) наявність дітей як символу безперервності роду, батьківської втіхи: *Хата без дитини – то цвинтар* [5, с. 76]; *Хата з дітьми – базар, а без дітей – пуста* [5, с. 76]; *Чути в хаті дочку, як зозулю в садочку* [9, с. 195];

3) порозуміння й лад: *Де любов у хаті, там люди багаті* [5, с. 63]; *Де мир, там і лад, там є в хаті благодать* [5, с. 26]; *У веселій хаті веселі люди* [8, с. 41].

Частіше зустрічаються прислів'я та приказки, в яких хата уособлює не щасливу родину, а виступає місцем сварок, непорозуміння й роз'єднаності членів родини, наприклад: *Вогонь з водою в одній хаті не живуть* [8, с. 11]; *Де жінки тільки горшки пильнують, там в хаті нелад і непорядки панують* [5, с. 69]. Небажання оприлюднювати сімейні негаразди викликало появу приказки «*Не винось сміття з хати*» [5, с. 28]. Головною причиною родинних негараздів є лінощі, сварливий характер жінки чи наявність кількох господинь в одній хаті: *Коса заплетена, а хата не метена* [9, с. 160]; *Де дівка не плетена, там і хата не метена* [5, с. 59]; *Невісток багато, а хата не метена* [9, с. 200]; *Де багато господинь, там хата не метена* [8, с. 43]; *Жінка ледащо в хаті нінащо* [9, с. 181]; *Де лихая жінка в хаті, там добра не сподіватись* [9, с. 180]; *Дим, дощ, мороз і сварлива жона – то найбільше нещастя в хаті* [5, с. 69]; *Дим і лиха жінка найскоріше виженуть із хати* [9, с. 180]; *Заздрісна жінка цілу хату держить у вогні* [9, с. 181]; *Де багато господинь, то ту хату хоч покинь* [9, с. 86]. Символом безпорадності господині виступає хата в таких прислів'ях: *Осталась одна в хаті, не дасть ради кошеняті* [5, с. 26]; *Ой, гвалт!*

Сама в хаті – не дам ради кошеняті [2, с. 488]; *Дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті* [5, с. 26]; *Пішла по сир, а в хаті пожеар, пішла по масло, а в ній погасло* [9, с. 118].

У ряді прислів'їв хата відображає давні традиції, звичаї українців щодо дітей: як правило, дочка після заміжжя покидала своїх батьків і переходила до хати чоловіка, а син після одруження приводив додому невістку. Хата в цих виразах, з одного боку, символізує синівську турботу, працьовитість, підтримку батьків, а, з іншого, виступає символом батьківського обов'язку у підготовці приданого для дочки: *Сини до хати принесуть, а дочки й угли рознесуть* [9, с. 195]; *Син – полатайхата, а дочка – обдерихата* [9, с. 195]; *Дочка – обдерихата, все забирає, бо хоче бути багата* [5, с. 77].

Наявність дочки в родині завдавала батькам великого клопоту: виховати її працьовитою, неодмінно видати заміж, щоб не залишалася старою дівкою, вберегти від небажаних дошлюбних зв'язків. У прислів'ях і приказках цієї семантики хата уособлює і лінощі дочки, і її незаміжжя, і вередливість у виборі нареченого, і людську славу: *Добра дівка: тоді хату мете, як старости йдуть* [9, с. 177]; *Де дівчина в хаті, там плоти поламані* [9, с. 155]; *Непокрита дівоча голова, як хата без даху* [9, с. 156]; *Перший – недовершений, другий – недолугий, третій – недопертий, четвертий – без чверті, п'ятий – без п'яти, шостий – без честі, сьомий – такий самий, восьмий – недорослий, дев'ятий – без хати, десятий – вусатий, віддай же ня, моя мати* [9, с. 172]; *Чи сліпий, чи горбатий, аби державсь біля хати* [9, с. 175]; *І Гнат не винуват, і Килина не винна, тільки хата винувата, що впустила на ніч Гната* [9, с. 165]. Проблему відносин після весілля відображає прислів'я «*Стрічались – цілувались, а як в одну хату зійшлися, за чуби взялися*» [9, с. 166], в якому хата виступає причиною негараздів, непорозуміння.

На протиставленні «свій» – «чужий» побудовані прислів'я та приказки про непрості відносини в родині з невісткою,

зятєм, тещею, які зображені з негативною семантикою. Хата постає місцем розбрату, неприязні до чужого, порушення звичного ладу: *Невістка в хаті замість помела* [9, с. 200]; *Радуйся, мати: йде невістка до хати, добра ропуха, а не цокотуха* [9, с. 200]; *Хочеш зятя взяти – то тікай сам з хати* [9, с. 200]; *Теща в хату – нема ладу* [9, с. 201]; *З сином позмагався – то й на печі зостався, а з зятєм позмагався – то й з хати вибирайся* [9, с. 195]; *З сином змагайся, та й на піч збирайся, а з зятєм позмагайся, то з хати вибирайся* [5, с. 77]; *Коли син виганя з хати, то на піч укладайся, коли ж зять стане гарчати, то за двері хапайся* [9, с. 195]. Після створення власних сімей діти дбають про свою родину і віддаляються від батьків, і те, що колись було своїм, рідним, стає для старих батьків чужим: *Прийдеш до сина – гірка година, прийдеш до доньки – наберешся бідоньки, прийдеш до зятя – не твоя хата* [9, с. 195].

Така ментальна риса українців, як невтручання в чужі справи, знайшла яскраве втілення в образі «хати скраю»: *Моя хата скраю* [5, с. 27]; *Моя хата скраю – нічого не знаю* [8, с. 40]; *Я – не я, і хата не моя* [2, с. 469]. Проте варто зазначити, що такі випадки поодинокі, адже прислів'я свідчать і про протилежну рису, і хата в них постає символом взаємовиручки, допомоги: *З хати по нитці – сиротині свитина* [5, с. 78]; *За людьми і хата не згорить* [8, с. 40]; *Коли хата горить, тоді люди не сваряться* [5, с. 27].

У значенні зосередження лиха, біди зображена хата в таких прислів'ях та приказках: *Біда, що вода: несподівано все до хати приходять* [9, с. 35]; *Біди не треба шукати – сама прийде до хати* [9, с. 35]; *Не*

до коляди, коли повна хата біди [9, с. 37]; *Як схоче біда знайти, то знайде і в хаті* [9, с. 38]; *Напасть не спить, бо хати не має* [9, с. 40]; *Життя тоді навчить, коли в хаті біда не спить* [9, с. 42]; *Хвороба йде в хату рисаками, а виїжджає волами* [9, с. 214].

Символом рідного краю постає хата у прислів'ях періоду Другої світової війни: *Фашист у хату вліз – повна хата сліз* [9, с. 379]; *Фашистська власть – хоч із хати не вилазь: тільки вийдеш на порог – то штраф, то налог* [9, с. 379].

Найбільшу продуктивність у творенні прислів'їв та приказок виявляє компонент *хата* у таких символічних значеннях як «житло», «своя хата», «чужа хата», «працьовитість», «безгосподарність», «бідність», «негостинність», «непорозуміння в сім'ї», менш продуктивний компонент *хата* із семантикою «достаток», «гостинність», «родинний лад», «байдужість», «взаємовиручка», «добре сусідство».

Висновки. Таким чином, прислів'я та приказки із компонентом «хата» відображають найрізноманітніші сфери буття українця: організацію побуту, родинні взаємини, морально-етичний кодекс, ментальність, особливості суспільних взаємин. Хата невіддільна від її мешканців, набуває рис характеру господарів, її зовнішній вигляд характеризує ставлення господаря, й особливо господині, до неї, хата репрезентує й ті відносини, які склалися між членами родини. З'ясування цих семантичних відтінків лексеми «хата» в прислів'ях та приказках дає уявлення про мікросвіт українця як окремо взятого члена суспільства та макросвіт українського народу загалом.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Голишкіна Л. Досягнення культури в українських приказках та прислів'ях XIX століття (за збірником М. Номиса) / Л. Голишкіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – Вип. 19. – С. 52–53.
2. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості : пісні, прислів'я, загадки, скороговки / упоряд., передмова і приміт. Н. С. Шумада; гол. ред. І. П. Березовський. – Київ : Веселка, 1989. – 606 с.
3. Коваленко Н. Д. Компонент хата в складі паремій українського діалектного мовлення / Н. Д. Коваленко // Вестник Новгородского государственного университета. Серия : Филологические науки. – 2014. – № 77. – С. 115–117.

4. Лебеденко Ю. М. Фразеосемантична група з компонентом «хата» в українській мові: структурно-семантичний та етнокультурний аспекти : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ю. М. Лебеденко ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2006. – 20 с.
5. Народні прислів'я та приказки / [упоряд., передм. М. Дмитренка]. – Київ : Ред. часопису «Народознавство», 1999. – 180 с.
6. Панекіна Т. І. Назви житла та господарських будівель в українських прислів'ях та приказках / Т. І. Панекіна // Записки з українського мовознавства : зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. О. Карпенко ; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 112–119. – Режим доступу: <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1995/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%2011%202001.112-119+.pdf>.
7. Смолінська О. Є. Лінгводидактичні основи національно-мовного виховання особистості засобами українського фольклору: автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / О. Є. Смолінська ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 1999. – 19 с.
8. Українські прислів'я та приказки / Укр. респ. центр духов. культури ; упоряд. Д. Єсипенко, М. Новиченко. – Київ : Знання, 1992. – 96 с.
9. Українські прислів'я та приказки. Народна творчість / [упоряд. С. Мишанича, М. Пазяка ; передм. М. Пазяка]. – Київ : Дніпро, 1984. – 390 с.

REFERENCES

1. Holyshkina L. *Dosiahnennia kultury v ukrainskykh prykazkakh ta prysliviakh XIX stolittia (za zbirnykom M. Nomysa)* [Achievements of Ukrainian culture in sayings and proverbs (za zbirnykom M. Nomysa)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka* [Bulletin of Kyiv National University named after Taras Shevchenko: Literature. Linguistics. Folklore]. 2008, iss. 19, pp. 52–53 (in Ukrainian).
2. Shumad N.S. and Berezovskyi I.P., eds. *Zakyvala zozylenka. Antolohiia ukrainskoi narodnoi tvorchoosti: Pisni, pryslivia, zahadky, skoromovky* [Chained cuckoo. Anthology of Ukrainian folk art, songs, proverbs, riddles, patter]. Kyiv: Veselka, 1989, 606 p. (in Ukrainian).
3. Kovalenko N.D. *Komponent khata v skladi paremii ukrainskoho dialektnoho movlennia* [Component khata as part paremias of Ukrainian dialect speech]. *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filologicheskie nauki* [Bulletin of the Novgorod State University. Series: Philological sciences]. 2014, no. 77, pp. 115–117 (in Ukrainian)
4. Lebedenko Yu.M. *Frazeosemantychna hrupa z komponentom «khata» v ukrainskii movi: strukturno-semantychnyi ta etnokulturnyi aspekt: avtoreferat dys. kand. filol. nauk: 10.02.01* [Phraseological-semantic group of components "khata" in the Ukrainian language: structural-semantic and ethnocultural aspects: author's abstract of Candidate of Philology Science Dissertation]. Kharkiv, 2006, 23 p. (in Ukrainian).
5. Dmytrenko M., eds. *Narodni pryslivia ta prykazky* [Folk proverbs and sayings]. Kyiv: Red. chasopysu «Narodoznavstvo», 1999. 180 p. (in Ukrainian).
6. Paniekina T.I. and Karpenko *Nazvy zhytla ta hospodarskykh budivel v ukrainskykh prysliviakh ta prykazkakh* [Housing names and commercial buildings in the Ukrainian proverbs and sayings]. *Zapysky z ukrainskoho movoznavstva* [Notes from the Ukrainian linguistics]. Odes. nats. un-t im. I.I. Mechnykova [Odesa National University named after Mechnikov I. I.]. Odesa, 2011, iss. 11, pp. 112-119. Available at: <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/1995/1/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%2011%202001.112-119+.pdf>. (in Ukrainian).
7. Smolinska O.E. *Linhvodydaktychni osnovy natsionalno-movnoho vykhovannia osobystosti zasobamy ukrainskoho folkloru: avtoreferat dys. kand. ped. nauk: 13.00.02* [Linguodidactic foundations of national linguistic education of the individual means of Ukrainian folklore: author's abstract of Cand. Sc. (Ped.) Dissertation: 13.00.02]. Nats. ped. un-t im. M.P. Dragomanova [National Pedagogical University named after Dragomanov M. P.]. Kyiv, 1999. 17 p. (in Ukrainian).
8. Esypenko D. and Novychenko M. *Ukrainski pryslivia ta prykazky* [Ukrainian proverbs and sayings]. Kyiv: Znannia, 1992. 96 p. (in Ukrainian).
9. Myshanych S. and Paziak M., eds. *Ukrainski pryslivia ta prykazky* [Ukrainian proverbs and sayings]. Kyiv: Dnipro, 1984. 390 p. (in Ukrainian).

Рецензент: д-р іст. н., проф Кривчик Г. Г.

Надійшла до редколегії: 16.05.2016 р. Прийнята до друку: 12.06.2016 р.